

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Т. Л. ВІЛКУЛ (Київ)

Віче в паралельних повідомленнях літописів

Однією з найбільших загадок історії є принципи фіксації в літописах вічових зборів. Давно помічені нерегулярність повідомлень про них, розміщення їх серіями, приписування інколи важливих дій водночас князям та городянам, необов'язковість самого слова "вече". Спроби введення цих повідомлень в якісь строгі рамки стикаються з рядом труднощів. Нерегулярність повідомлень про віче більшістю істориків пояснюється тим, що вони "піднімати голову" в часи всіляких негараздів і тимчасового послаблення князівської атади¹. На противагу цьому прибічники теорії народоправства знаходять численні приклади мирних взаємин віча й князя, а також приховані, здебільшого реконструйовані

свідчення про вічову діяльність, що припадає на час між періодами визнаних сплесків вічової активності². Приписування ініціативи у проведенні певних акцій водночас князям та городянам трактується як відбиток фактичного співвідношення сил³ або ж як тенденційне бажання літописців замінити історію народу історією князів⁴. Необов'язковість згадування у літописах слова "вече" визнають учені цілком протилежних напрямів, але сам цей факт вони ніколи належним чином не пояснюють.

Двоїстість і непевність літописного матеріалу викликає такі запитання, на які немає відповіді. Наприклад, чому в записах Новгородського літопису за XII ст. (записах, зафіксованих, безумовно, у вічовому місті, що визнається не тільки дослідниками віча, а й сучасниками подій) слово "вече" відсутнє?⁵ Чому в Києві в останній третині XII ст. віче зникає зі сторінок літопису, хоча у першій його половині, зокрема 40—50-х роках, є свідчення про інтенсивну вічову діяльність? Чому в описанні одних і тих самих подій деякі літописні зведення повідомляють про віче, а в інших немає жодних натяків на нього?

Складається враження, що уникнути суперечностей при систематизації матеріалу взагалі неможливо. Однак, зауважимо, що досі дослідники обмежувалися лише пошуками фактичного підґрунтя літописних записів. А, проте, це не єдине вирішення існуючої проблеми. Адже специфіка середньовічних джерел, і в тому числі літописів, — річ відома, і, можливо, більш доцільним є розгляд, так би мовити, верхнього інформаційного шару повідомлень про віче, тобто літописних текстів з своїми правилами побудови, функціональним призначенням, різноманітними тенденціями.

Право на таку гіпотезу дає нам група джерел, котра досі не привертала увагу дослідників. Це паралельні повідомлення з "додатковими" або "щезаючими" записами про віче (визначення залежить від того, з якого боку підходити до питання). Якщо точніше, йдеться про свідчення різних літописних зведень, в яких описано ті ж самі події, але в одній з оповідей згадано віче чи є якийсь натяк на вічову діяльність, а в іншій — подібний змістовний аспект відсутній. При аналізі вказаних текстів традиційна історична інтерпретація не спрацьовує. В них по-різному освітлюються події, подаються не тільки суперечливі або протилежні оцінки, а й вказуються різні деталі, факти, а часто й інші особи. Незважаючи на те, що ці повідомлення підривають довіру до адекватності відображення історії в літописних оповідах, саме вони, гадаємо, дають ключ до розуміння всієї системи записів про віче.

Вказані паралельні повідомлення торкаються скандальних або трагічних, у всякому разі — неспокійних періодів в історії давньоруських земель. Адже честі бути висвітленими водночас у кількох літописних зведеннях удостоїлися переважно конфліктні ситуації. Тим часом у них, як уже зазначаюся, необов'язково згадується віче, і, що найважливіше для нас, вічові збори зустрічаються лише в одному повідомленні з серії. Порівняння показує, що тексти паралельних повідомлень докорінно відрізняються своїм спрямуванням і тенденціями опису. Зроблені в них записи про віче сприймаються як такі, що були зумовлені свідомими завданнями літописців. Дещо забігаючи наперед, зазначимо, що вказана група джерел дає унікальну можливість конкретно визначити ці завдання. Розгляд паралельних повідомлень не як доповнюючих чи суперечливих інформаційних блоків, а як цілісної системи, елементи якої виконують певні функції, дозволяє визначити моделі побудови літописних оповідей. У такому разі суперечності й невідповідності різних версій отримують своє пояснення, а проблема фіксації фактів вічових зборів постає дещо в іншому вигляді, ніж це вважалося раніше.

Перша з історій, котрі варто розглянути, — осліплення Ростиславичів — онуків Юрія Долгорукого їх дядьком Всеволодом

Юрійовичем у Володимирі-на-Клязьмі в 1177 р. Про неї розповідається у трьох літописах: Лаврентіївському (стовп. 383— 386), Іпатіївському (стовп. 605— 606) і Новгородському першому літопису (далі — НПЛ) (с. 35) ⁶. Таким чином, є три версії згаданої історії. Слід додати, що у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах великий фрагмент тексту спільний (стовп. 385— 386 Л., стовп. 605— 606 І.), і відрізняються обидві оповіді лише закінченням.

Наведені свідчення розглядаються дослідниками в основному окремо і не поєднуються в одне ціле. Не в останню чергу на це вплинула підпорядкованість різних версій різним відомствам — Лаврентіївська версія потрапила в розряд джерел соціальних заворушень, а новгородська — агіографічних книжних чудес ⁷. Тим часом аналіз повідомлень цієї серії показує, що в них існувало змістовне ядро, котрим для сучасників була трагічна доля Ростиславичів та смерть в ув'язненні їх шурина Гліба. Всі відмінності оповідей пояснюються різним ставленням літописців до даної події. Нагадаємо їх спільну канву. В ході боротьби за Володимиро-Суздальську землю Михатка Юрійовича, а після його смерті — Всеволода (його брата) з Ростиславичами, у вирішальній битві під Колакшею Всеволод з володимирцями і переяславцями захопив у полон Мстислава Ростиславича та рязанського князя Гліба з сином (за НПЛ, у полон потрапив також молодший Ростиславич — Ярополк). Через деякий час Гліб помер, а Мстислава та Ярополка було осліплено. Після цього обох Ростиславичів відпустили, і вони повернулись в Новгород, в якому деякий час княжив старший з братів.

У Новгородському літопису прямо названо людину, котра несла відповідальність за скоєне зло. "Слепленъ бысть Мъстиславъ князь съ братомъ Ярогълкомъ от стрья своего Всеволода, и пусти я въ Русь" (с. 35). Жодної згадки про віче тут немає, і це дуже суттєво, оскільки новгородські літописці, як правило, не соромилися вказувати на вічову діяльність в інших землях. Слід також зазначити, що війсьکو Гліба, Мстислава та Ярополка названо "рязанцями" ("й тут победиша рязанце"), перемога під Колакшею й осліплення описуються під різними роками (1176 та 1177). Отже, події розділяє великий проміжок часу. Як побачимо далі, у версії Лаврентіївського літопису обидві характеристики протилежні. Автор НПЛ, очевидно, симпатизував осліпленим Ростиславичам і писав про чудо "прозріння" на Смядині: "Ведома же има слепома и гньющема очима, ... придоста на Смядино въ церковь святую мученику Бориса и Глеба, и ту абие съпостиже я Божия благодать... и ту прозреста" ⁸. Завершує історію повідомлення про те, що новгородці посадили Мстислава в Новгороді, а Ярополка — "на Ламъскомъ волоце".

У Лаврентіївському літопису, навпаки, провину фактично знято з Всеволода і водночас додано відомості про 2 вічових зібрання в місті Володимирі. Літописець зазначає, що після битви володимирці з честю зустріли князя, а на третій день "быс мятежъ в граде Володимере. Вѣсташа бояре и коупци, рекуще: княже, мы тебе добра хотимъ, за тя головы свои съкладываемъ, ныне ворогы свои держишь просты. А се ворози твои и наши — соуждальци и ростовци — а казни ихъ, любо слепи, аль дай намъ". Літописець робить наголос на тому, що "князю же Всеволоду благоверну и богобоязливу, не хотяше того створити"; він лише "повеле псадити ихъ в порубъ людии деля, абы оутишился мятежъ". Справді, у порівнянні з вимогами вічникш заходи суздальського князя виглядають дуже м'якими. Дисонансом звучить лише твердження, що він послав до рязанців з вимогою видати другого Ростиславича — Ярополка (що ті й зробили) (стовп. 385 Л.).

Цей текст спільний у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Друге віче, описане в Лаврентіївському літопису, не згадується в інших

джерелах⁹. "По маяе же днии всташа опят людье вси, и бояре (РА*: и велможи и до купець) и придоша на княжь дворъ многое множество съ оружемь рекуще: чего ихъ додержати, хочемъ слепити и. Князю же Всеволоду печалну бытшю, не могшю оудержати людии множества ихъ ради клича". Власне сцена осліплення відсутня, оповідь перервана на самому цікавому місці. Проте спрямованість початку дуже виразна: Всеволод Юрійович безпорадний перед тиском озброєного натовпу.

Як уже зазначалося, в Лаврентіївському літопису подано інші часові й особові характеристики подій. Іншим є склад війська переможеної сторони. Розповідається, що Гліб привів половців у Володимиро-Суздальську землю (стовп. 383—384 Л.). Жертви володимирців названо "суждальцями і ростовцями" і ніде не вказано імена князів, які постраждали (!). Таким чином досягаються 2 мети: замовчується значення одіозного злочину (на місці князів з'являються анонімні "вороги") і посилюється емоційна відраза - - водночас оповідається про наведення справжніх ворогів Русі — половців. Даті всі події позначено одним роком (1177), причому битву при Колакші та осліплення відділяють буквально кілька днів ("на третій день" після повернення Всеволода у Володимирі відбулося перше віче, "по мате же днии" — друге). За допомогою цього прийому в оповіді зберігається напруженість боротьби. Характерним є додання "компрометуючого матеріалу" на рязанського князя Гліба. "Глебъ... воюеть около Володимера ис половин с погаными, много бо зла створи церкви Боголюбьскои.., и ту церковь повеле выбивше двери разграбит с погаными, и села пожже... и тако Глебъ князь Бога разгневи и святую Богородицю" (стовп. 383 Л.).

В Іпатіївському літопису опис битви під Колакшею відсутній, а історія осліплення Ростиславичів починається із зустрічі володимирцями Всеволода. Текст, спільний з Лаврентіївським літописом, включає цю зустріч та повідомлення про перше віче, вимогу до рязанців й ув'язнення Ярополка. Зрозуміло, що тут проявляються й однакові тенденції: виправдання "благоверного та богобоязливого" Всеволода, опис діяльності вічників, невелика часова відстань від битви до першого віча. Судячи з пасажу "возрадовашася, видевши хрестианы отполонены от поганыхъ" (стовп. 605 І), у склад війська Гліба та Ростиславичів, за Іпатіївським джерелом, входили й половці.

Але закінчення оповіді має іншу тональність. В Іпатіївському літопису повідомляється, що Святослав Всеволодич (на той час — чернігівський князь) та дружина Гліба присилати до Всеволода чернігівського єпископа та ігумена св. Богородиці з проханням відпустити полонених, але Гліб помер у порубі, його сина Романа "одва выстояша", а "Мъстиславъ и Ярополкъ в пороубе бяста, и потомъ, изведше я и слепивше, пустиша". Множина у тексті свідчить про те, що **осліплював** не сам Всеволод, ате ким було те "множество", сказано глухо і неясно. Подані й інші часові позначення, що збільшують відрізок часу між битвою та осліпленням. Так, наведена дата смерті Гліба — "июля въ 30" (стовп. 606 І) при тому, що похід стався "на зиму" (стовп. 383 Л.), вказує на те, що послів Всеволод "оудержа... 2 лете". Вже немає мови про милосливість суздальського князя. Натомість додано деталі, які змальовують останнього негативно і викликають до його жертв — послів, яких він так довго утримував, співчуття рязанського князя Гліба: "Глебъ рече: лоуче сде (тобто, в порубі) сумроу".

Таким чином, при аналізі трьох літописних повідомлень вимальовуються 2 схеми оповіді, одна з яких виправдовує суздальського князя, а інша осуджує його. В першій діє віче, а Всеволод тільки намагається якось пом'якшити категоричні вимоги вічників (Лаврентіївський текст і

Радзівілівський та Академічний списки (Іпатіївський літопис).

частково Іпатішський). У склад війська переможених тут входять погані половці (традиційний ворог Русі); битву й осліплення розділяють кілька днів. Останнє є закономірним виправдувальним кроком: за такий короткий строк у володимирців ще не пройшла "обида" на своїх ворогів, які навели половців, спустошили землю і т. п. У другій схемі відповідальність покладено на князя, а віче або взагші не згадується, або згадується побіжно й неакцентовано (НІШ, частково Іпатіївський літопис). У версії НПЛ жорстко звинувачено князя, а про віче взагалі не говориться; в Іпатіївському літопису, що користується апологетичною провсеволодовою суздальською версією, вічова тема задана лише множиною в тексті. В склад війська тут входять нейтральні рязанці, між битвою та осліпленням пролягає солідний проміжок часу. Відповідно розподілені в обох схемах й емоційні моменти — компрометуючі й такі, що породжують жалість і співчуття. Повідомлення про пограбування церкви св. Богородиці в Лаврентіївському літопису викликає засудження Гліба та Ростиславичів, а розповідь в НПЛ про чудо на Смядині, слова Гліба в Іпатіївському літопису "лоуче сде оумроу", оповідь про затримання церковних ієрархів — негативну оцінку Всеволода. У цілому ж практично всі елементи оповідей не є нейтральними. Всі вони виконують певні функції і систематично поєднуються один з одним (тільки описання в Іпатіївському літопису виявилось розбитим внаслідок користування укладачем зведення двома різноспрямованими джерелами).

Друга історія, про яку маємо паралельні, цього разу абсолютно різні повідомлення, — повішення Ігоревичів (дітей Ігоря Святославича) у Гатичі. В Іпатіївському літопису вона йде під 1208 р.¹⁰, в НПЛ про неї мимохідь згадано під 1214 р.

В історичних реконструкціях дослідники, як правшію, користуються відомостями Іпатіївського (Гатицько-Волинського) літопису. Вилучити історичні факти, зробивши контамінацію * з обох повідомлень, намагався М. С. Грушевський. Побіжно, у примітці, новгородське свідчення наводив В. Т. Пашуто¹¹. Проте ці видатні вчені обійшли мовчанням більшість неузгоджень і все ж таки головною вважали версію Іпатіївського літопису, в якому так викладено події: 1208 р. сини Ігоря Святославича, які з перемінним успіхом княжили в Галицькій землі з 1202 р., влаштувати грандіозне боярське побоїще, після чого одне з впливових боярських угруповань — Кормиличичі — закликали Данила Романовича з "уграми". Останні в союзі з іншими князями перемогли Ігоревичів і посадили Данила в Гатичі. "Ятым же бывшим княземъ Роману, Святославоу, Ростиславоу. Оугромъ же хотящемъ е вести королеви. Гатичаномъ же молящимся имъ, да быша и повесили мсты ради. Оубежени же бывше Оугре великими даръми. Предани быша на повешение месяца сентября. Данилоу же княжащю в Галичи, тако младоу соушоу, яко и матери своей не позна" (стовп. 727 І).

В НПЛ читаємо: "Изгони князь Всеволод Чермный... внуки Ростиславли из Руси, тако рка: братья моа есте два князя повесили вы в Гатиче яко злодея, и положили есте оукоръ на всех, и нес вамъ части в Руской земли" (с. 53).

Як бачимо, дана інформація в принципі відрізняється від попередньої — навіть дійові особи різні. Данило не міг бути "Ростиславлім онуком", оскільки він — онук Мстислава, син Романа Мстиславича. "Внуки Ростиславли", ймовірно, — сини й племінники Рюрика Ростиславича (досить численне плем'я смоленських князів). Відрізняються також кількість жертв (2 — у НПЛ, 3 — в Іпатіївському літопису) та ініціатори покарання (князі — в НПЛ, "гатичани" — в Іпатіївському

Контамінація (лат.) — змішування двох або кількох подій при їх описі; поєднання текстів різних редакцій одного твору.

літопису) і т. ін. Якби мова йшла не про таку неординарну подію, котру ні з чим не можна переплутати, можна було б подумати, що йдеться про різні факти.

Звичайно, виникає питання, котра з цих версій відповідає дійсності. Очевидно, що одна з них має бути хибною. Розв'язання цього питання виходить за межі даного повідомлення, але слід зазначити, що новгородське свідчення скоріше можна вважати незаангажованим. Незважаючи на те, що воно йде у контексті оповіді про похід одного з Ростиславових онуків — новгородського князя Мстислава Мстиславича — воно не є апологетичним. Гарячі ж симпатії укладача (точніше, одного з укладачів) Галицьке-Волинського літопису до Романовичів, зокрема до старшого — Данила давно відомі¹².

Найважливішим, однак, є те, що, як і в попередній історії, обидва повідомлення функціональні.

У новгородському тексті точно й конкретно злочинцями названо князів. Про діяльність галичан тут нічого не сказано. У промові Всеволода Чермного простежуються моралістичні іїшжації ("й положили есте оукорь на всехъ"). На це звернув увагу М. С. Грушевський, і він же висловив сумнів щодо щирості цих патетичних слів¹³. З літопису відоме висловлювання Володимира Мономаха у подібній ситуації — після осліплення Василька Теребовльського. Розгляд обох текстів дає змогу говорити про те, що вони несли важливе змістовне навантаження й водночас були засобом морального засудження злочинців та позитивної характеристики особи, яка їх виголошувала.

У Галицьке-Волинському літопису оцінки протилежні. Все повідомлення — суцільне виправдання всіх, кого читачі літопису могли долучити до списку злочинців. Насамперед зазначено, що ініціаторами повішення виступили галичани, що знімає, очевидно, відповідальність за цю акцію з князів. При цьому твердження про вокняжіння Данила викликане, ймовірно, намаганням поставити старшого Романовича в центр усіх галицьких подій. Але за допомогою його автор, не бажаючи того, підставив свого героя — Данила могли звинуватити у страшному злочині — повішенні своєї братії. Щоб цього не трапилося, літописець робить таке застереження: "Данилоу... тако младоу соущоу, яко и матери своей не позна" ¹⁴. До того ж зазначається, що реально ситуацію контролюють угорці, котрі й розпоряджаються долею Ігоревичів. Проте й угорці нібито не мати на меті якихось кардинальних рішень — вони хотіли лише забрати Ігоревичів з собою до короля, і тільки прохання й великі дари галичан спонукати їх видати князів вічникам. Разом з цим галичани також мають виправдання — вони мстилися за скоєне Ігоревичами "избъение" галицьких бояр. Як бачимо, оповідь побудована таким чином, щоб відвести звинувачення від Данила, показати складність ситуації й по можливості виправдати інших учасників подій і навіть позбавити співчуття жертви цієї справді жахливої історії. Читача літопису підводять до висновку, що Ігоревичі заслуговували на те, щоб їх убили.

Наступний сюжет — вигнання єпископа Леона із Суздальської землі Андрієм Боголюбським. Він відомий у двох версіях: Іпатіївського (стовп. 520) та Лаврентіївського (стовп. 351—352) літописів. Перший датує цю подію 1162 р., другий — 1164 р., ате це нормальна хронологічна розбіжність для цих літописів¹⁵. Вказана подія відбувається на фоні досить складних взаємин Андрія з церковними ієрархами, спроб церковних реформ і має, мабуть, найбільшу історіографію. Не наводячи вичерпний список усіх праць, що торкаються цього питання, зауважимо, що це, здається, єдиний сюжет, при аналізі якого історики завжди користуються обома повідомленнями літописів¹⁶, аіе, як і в попередніх випадках, часто не помічають суперечностей викладу подій.

Попри всі спроби узгодження, протилежність описань впадає в очі. Різними є жертви конфлікту (в Іпатіївському літопису це — Леон, брати Андрія та "перші мужи батька", в Лаврентіївському — сам єпископ), процедура вигнання (в Іпатіївському стверджується, що саме князь вигнав Леона із Суздаля, а у Лаврентіївському, — що справу, нібито, було вирішено на "тяжі" (суді) "пред благоверным князем Андреем, и предо всеми людьми" *. Оціночні характеристики також суперечливі: в Іпатіївському літопису наголошується на негативних рисах Андрія, а Леона зображено як досить привабливу особу, в Лаврентіївському, навпаки, увага зосереджена на осудженні Леона і, таким чином, побічно виправдовується суздальський князь. Спробуємо прокоментувати обидва повідомлення. В Іпатіївському літопису сказано, що вигнання Леона було лише частиною акції Андрія Боголюбського. "Выгна Андреи епископа Леона и сь Суздаля и братю свою погна Мьстислава и Василика, и два Ростиславича, сыновцы своя, мужи отца своего передний. Се же створи, хотя самовластець быти всей Суздальской земли". Вже слово "выгна" — сильне для літопису. Відомі кілька випадків, коли списки намагаються якось пом'якшити вирази "вигна", "согна" і т. п.¹⁷ Крім того, доведено, що в Давній Русі здобуття одноосібної влади власними силами не зустрічало схвальної оцінки, і термін "самовластець" у таких ситуаціях був однозначно негативним¹⁸. Вислів "мужи отца своего" (а не "свои мужи") — також не є простим (він вживався в урочистих переліках складу людей, що супроводжували або зустрічали молодих князів) і, отже, ще раз акцентує порушення традиції.

Далі вказується, що Андрій спочатку повернув Леона, а потім знову вигнав його. "Леона же епископа възврати опять, покаявсья от греха того, но в Ростовъ, а въ Суздати не да ему седети... онъ же (Андрій) противу вину погна и своей земли". У дидактичній християнській літературі того часу повернення до своїх гріхів — чи не найгірше в поведінці людини (у таких випадках цитувався звичайно додаток: "аки песь на блевотины своя"). Київський літописець зазначає, що вигнали Леона "противу вину" (без причини). Зауваження, що Андрій повернув Леона в Ростов, а в Суздалі не дав сидіти, ймовірно, також мало якесь смислове навантаження, але нині його важко дешифрувати¹⁹.

Дуже важливо, що в цій версії князь сам звертається до єпископа і таким чином визнає підпорядкованість йому в канонічних питаннях. Він просить його дозволу їсти м'ясо у середу та п'ятницю досить великий період — "от възкресения Христова до всех святыхъ" (від Великодня до П'ятидесятниці). Як побачимо далі, в суздальській (Лаврентіївській) версії подано абсолютно інші дані. "Епископъ же повеле ему одну неделю порозную (святкову, після Великодня) ести мяса въ среду и в пяткъ, а прочею добре хранити". Загалом у цьому викладі Леон виступає поборником православних обрядів. Після вигнання, як читаємо в заключній частині, Леон іде до Святослава Ольговича, а потім — до Ростислава: "Святославъ же оутешивъ добре, пусти къ Киеву к Ростиславу". В останній фразі також відчувається сплуття автора до Леона.

Лаврентіївський літопис одразу і на всіх рівнях дає негативну характеристику Леону, насамперед, через визначення або назву події: "Вста ересь леонтианская, скажемъ в мале". Констатується незаконність поставлення єпископа. "Леонъ епископ не по правде поставися Суздалю — Нестору епископу суздальському живущю, перехвативъ нестеровъ столъ". Після такого випадку зазначається нескромність єпископа: "Поча Суздали оучити (що було прерогативою святих людей. — Т. В.) не ести мясь въ господьскыя праздницы в среды и пяткы". Причому називаються найбільші святкові дні: "Ни на Рожьство Господне, ни на Крещенье".

Традиційна назва вічникш у літописах.

Отже, Леон порушує навіть досить сувору константинопольську практику постів: у Різдво, якщо воно припадало на середу або п'ятницю, піст відмінявся²⁰. Князь тут практично не діє, в усякому разі не виганяє — Леона осуджують законним чином "благоверный" князь Андрій та "люди" при підтримці церковної особи ("и оупре его владыка Феодоръ")²¹. Після осуду на тяжі (суді) Леон іде "на исправление Цесарю городу", але й там не знаходить підтримки: "...Оупрелъ и Анъдриянь епископъ болгарьскыи передъ цесаремъ Мануилом". Таким чином, рішення князя та людей санкціонується авторитетним і незаангажованим церковним ієрархом та цесарем. Вказується на негідну поведінку Леона в резиденції грецького імператора. "Стоящю цесарю товары над рекою, Леону молвяшю на цесаря. Оудариша слугы цесаревы Леона за шью, и хотеша и въ рече оутопити". Зауважимо, що ця колоритна сцена відсутня, наприклад, у такого уважного до подробиць життєпису імператора Мануїла письменника, як Іоан Кінна м, тоді як він згадує про Василька Юрійовича, котрий тримав землі у імператора, і це є побічним підтвердженням версії Іпатіївського літопису²². До того ж, втеплення в річці — якась дуже підозріла кара (так чинили новгородські вічники із своєю братією, що завинила). Далі літописець продовжує застосовувати судові асоціації — остаточне засудження Леона засвідчене, ніби на справжній тяжі, послами від усієї Руської землі. "Сушим ту оу цесаря всемъ сломъ: кыевьскыи соль и суждальскыи Илья, и переяславьскыи, и черниговьскыи" (слід підкреслити, що вся сцена у цесаря суперечить співчутливій оповіді Іпатіївського літопису про те, що чернігівський та київський князі "утешали" Леона). Наприкінці суздальський автор висловлює впевненість, що оцінка читачів у даному випадку буде однозначною: "...Се же сказахом верных деля людии, да не блазнятся о праздниехъ Божьихъ".

Загалом упередженість обох літописців у даній оповіді дещо більша, ніж у попередніх. Особливо суздальський автор не пошкодував чорної фарби для Леона (проте в цілому його позиція узгоджується з попередніми спостереженнями: намаганням довести, що жертва сама була винна і заслужила таку долю). Але головним є те, що вимальовується єдина схема (модель) оповіді. Як і раніше, в одному з текстів паралелі (Іпатіївський літопис) відповідальність покладається на Андрія, і в ньому відчуваються нотки осуду; в другому (Лаврентіївському) — головний винуватець-князь грає пасивну роль, а його функції перебирають на себе "всі люди" та інші важливі особи, котрі санкціонують початкове рішення суду князя й людей. В обох літописах виправдання князя досягається за рахунок введення колективної дійової особи — віча.

На фоні цих текстів інакше виглядає ще один цікавий сюжет літопису — вокняжіння Володимира Мономаха в Києві. Він датований 1113 р. в Іпатіївському літопису та НПЛ, 1114 р. — у Лаврентіївському і є, мабуть, одним з найпопулярніших епізодів давньоруської історії.

Давно усталився набір джерел "повстання 1113 р." (як традиційно називаються вказані події) — Іпатіївський літопис або він же вкупі з "Повіданням про Бориса та Гліба". Але ж фактично ми маємо чотири записи, що висвітлюють цю історію, а саме: Іпатіївський (стовп. 274—276), Лаврентіївський (стовп. 289), НПЛ (с. 20) та "Повідання про чудеса Бориса та Гліба"²³. Досі свідчення НПЛ і Лаврентіївського літопису не залучалися в історичних реконструкціях²⁴. Причиною цього, очевидно, були лаконічність повідомлень і відсутність у них звістки про віче, повстання або якісь заворушення.

В НПЛ, у частині, де конспективно викладено котрусь з версій "Повісті временних літ" (ПВЛ), натрапляємо на такий запис: "6621... Томъ же лете преставися Святоплъкъ, а Володимиръ сед е на столе Кыеве". В Лаврентіївському літопису знаходимо більш розлогу оповідь: "В лет 6622.

Быс знаменье въ солнци въ. а. час дне. Быс видети всем людем... Том же лет преставися благоверный князь Михайль, зовомый Святополкъ, месеца април въ. сі. день. Того ж месеца, к. вниде Володимер в Києвъ в неделю".

Одностайні свідчення НПЛ і Лаврентіївського літопису заслуговують на увагу. Насамперед через те, що в них відбилася версія ПВЛ, відчутно відмінна від промономахової, збереженої в Іпатіївському літопису (можливо, вона є ранішою)²⁵. Зазначимо, що вічового запрошення не знає НПЛ, а цей літопис виробив чимало формул для фіксації діяльності віча (напр., "посадиша", "уведоша") і був найбільш щедрим на подібні повідомлення. Порівняння записів Іпатіївського та Лаврентіївського літописів показує, що перший зберігає майже весь текст другого (про недобре "знамение", смерть "благовернаго" Михайла-Святополка), але не вказує дату вокняжіння Володимира Мономаха на київський стіл. Порівняймо: "того ж месеца, к. (20)... в неделю" (стовп. 289 Л.) і просто "в неделю" (стовп. 276 І.). В Іпатіївському літопису додано розмірковування про недобрі знамення, опис похорон та роздавання багатств дружиною Святополка, "съветъ" киян, посилення до Володимира, заворушення в Києві, відмова Мономаха, друге посольство, зустріч киянами князя і підсумок: "И вси людье ради быша, и мятежь влече". Історики відзначають, що Володимира Всеволодовича київським літописцем змальовано досить привабливою особою, а його приїзд до Києва пояснюється суворою необхідністю вгамувати людей. При цьому давно помічено, що у Мономаха були причини виправдовуватися й детально описувати своє вокняжіння в Києві. Він порушив домовленості Любецького з'їзду князів — усунув від київського столу сина Святополка Ярослава²⁷. Крім того, його дії могли викликати небажані асоціації ще з одним порушенням рішень цього з'їзду — осліпленням Василька Теребовльського (також яскраво змачьованим у літопису). Що ж до "Повідання про чудеса Бориса та Гліба", то дослідниками доведено, що воно написане кількома авторами, а в його останній частині, де знаходимо оповідь про події 1113 р., — прихильником Мономаха, котрий, очевидно, і здійснив остаточне редагування твору²⁸.

Важливо зазначити, що версії Іпатіївського літопису і "Повідання..." не тотожні. В останньому відсутні відомості про відмову Мономаха іти на київський стіл ("и не поиде, желяси по брате", стовп. 275 І.). Отже, версія Іпатіївського літопису у плані виправдання дій князя є більш радикальною.

Характерні промономахова спрямованість оповіді в Іпатіївському літопису та "Повіданні..." і відсутність такої в НПЛ та Лаврентіївському літопису набувають особливої ваги у зв'язку із співвідношенням розглянутих вище текстів паралельних повідомлень. Не можна не помітити, що саме ті літописці, котрі виправдовують князя, намагаються перекласти відповідальність за скоєння якихось негідних вчинків на плечі вічників (суздальська стаття 1177 р., галицько-волинська 1208 р., суздальська 1164 р.). Навпаки, автори, які вороже або індиферентне ставляться до князя — головного героя подій, оповідають тільки про нього і не вважають за потрібне згадувати "людей" (новгородські статті 1176—1177 рр., 1214 р., київська — 1162 рр.). Таким чином, свідчення Іпатіївського літопису та "Повідання..." versus НПЛ та Лаврентіївського літопису виявляються не випадковими і чітко вписуються у визначену схему.

Можна назвати ще кілька повідомлень, співвідношення текстів у яких відповідає простеженням тенденціям. Наприклад, розгром Всеволодом Юрійовичем Торжка у 1178 р. зафіксований одночасно в НПЛ (с. 36) та Лаврентіївському літопису (стовп. 386). За НПЛ, "Всеволодь изгонивь Новый Търгъ и възя", за суздальським літописом, усе це зробила "дружина" Всеволода: "Дружина же Всеволожа начаша князю

жаловатися: мы не целовать ихъ приехали... и се рекше, оудариша в коне и взяша городъ" ²⁹. Відповідно, НПЛ та Лаврентіївський літопис вказують різні причини конфлікту. За НПЛ, новгородці посадили на столі осліпленого Всеволодом Ярополка, а суздальський князь "зая... гость новгородський". Після цього новгородці "показаша путь Яропелку", тобто, поступилися всім і не були винуваті перед Всеволодом. У Лаврентіївському літопису "новгородци целовавше ко Всеволоду Юргевичю крестъ и не оуправиша"; суздальський князь не хотів брати Торжок, але його благі наміри зіткнулися з новим проявом підступності: "обсіпалися дань дати ему новоторжъци, и не оуправиша", на що дружина мала повне право заявити: "Они, княже, Богови лжють и тебе" ³⁰.

Загалом ці сюжети являють собою досить репрезентативну групу. Подану в них модель оповіді про конфліктні ситуації можна умовно назвати "виправдання — осудження князя". Віче з'являється лише у тих паралельних текстах, що виправдовують князів. Воно відіграє важливу, але все ж підсобну роль, оскільки є одним з прийомів надання позитивної характеристики князю — головному герою подій (як уже зазначалося, в такому разі вічникам приписується ініціатива скоєння якогось негідного вчинку).

Слід сказати, що цими текстами паралельні повідомлення з "додатковими" вічами не вичерпуються. Існує понад 20 таких текстових паралелей, і в багатьох з них згадки-замовчування вічових зборів виконують дещо інші функції. На жаль, обсяг праці не дає змоги спинитися на кожній з цих історій окремо і розглянути всі моделі побудови оповідей про конфліктні ситуації, що торкалися вічової тематики. Проте спостереження показують, що тенденційність згадок, спроби оціночного маніпулювання або спрямування оцінок за допомогою описань вічової діяльності скрізь лишаються незмінними. Тому це дозволяє робити деякі попередні висновки.

Насамперед зазначимо, що питання частотності вічових зборів на літописному матеріалі просто не може бути вирішеним. Записи про віче не є обов'язковими, фіксація вічової діяльності значною мірою залежить від завдань і загальної позиції літописців. Звернімо увагу на те, що паралельні записи трапляються в літописних зведеннях порівняно рідко. Понад 90 % інформації становлять унікальні звістки, котрі не дублюються іншими джерелами. Отже, у цій частині літописів дослідник безпорадний. Він, так би мовити, приречений на довіру до їх повідомлень. Як правило, немає жодної можливості перевірити, чи котрийсь з літописців вигадав оповідь про віче чи, навпаки, забув зафіксувати певні вічові збори ³¹. Очевидна підпорядкованість оповідей певним моделям викладу надзвичайно утруднює з'ясування фактичної підкладки подій і в тих випадках, коли ми маємо паралельні повідомлення. Іноді більш-менш точно можна вказати на незаангажованого літописця, але це також не гарантує отримання недвозначної відповіді на запитання — відбувалося віче чи ні. Як, скажімо, в агіографічних творах князь-святий обов'язково мусив молитися зі слізьми перед битвою, і це нічого не говорило про риси його характеру і спосіб дій конкретної особи, так і в літописах (дещо спрощуючи ситуацію) князь-негідник, ймовірно, був повинен сам вчинити злочин, а "добрий" князь — поступатися тиску натовпу вічників.

Що ж до деталей описань, часто досить яскравих, то вони, як ми намагалися показати, також були функціональними, а не фактографічними і загалом значно більше нормативними, ніж це звичайно вважається. Саме нормативність і тенденційність оповідей робить конкретну історію віча такою непевною. Однак це не заперечує можливості загальних міркувань, навпаки — дає їм твердий ґрунт. Так, маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою згадок-замовчувань віча вказує на те, що функції цього інституту, а також ступінь його втручай-

ня у державні справи не були фіксованими. Зосередженість записів про віче у неспокійні періоди історії давньоруських князівств пояснюється не тільки послабленням князівської влади, а й появою у ті часи потреби у виправдувальних або викривальних текстах. Відповідно приписування важливих акцій водночас князям або городянам зумовлюється різною оцінкою подій літописцями й наслідуванням різних схем оповіді, а якщо це трапляється в одному літописному зведенні, то поєднанням різноспрямованих джерел. Аналіз параіельних повідомлень зачіпає також інші проблеми: зосередженість на взаєминах з князями (залежність згадок-змовчувань від оцінки князів), ставлення до "людей", народу в цілому (та обсяг цього поняття) і т. ін. Він дає чи не найбільш продуктивний вихід на проблему уявлень про віче і потребує дальшої розробки.

¹ Див., напр.: Градовский А. Государственный строй древней России // Сборник статей по русской истории. — М., 1867. — С. 106; Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К., 1991. — С. 144, 164, 301-311; Греков Б. Д. Киевская Русь. — Л., 1953. — С. 353-370; Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси в XI—XIII вв. — М., 1955; Толчок П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. — К., 1980. — С. 110-111.

² Сергеевич В. И. Вече и князь. — М., 1864. — С. 73, 113-114; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства в Древней Руси // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986. — С. 227-311; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально политической истории. — Л., 1980. — С. 150, наст. сб.

³ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 309-311; Толчок П. П. Назв. праця. — С. ПО-111.

⁴ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города государства... — С. 258.
⁵ Новгородская летопись старшего и младшего изводов. — М., 1950. — С. 19-45, 202-239. Це записи саме XII ст., оскільки в тексті є автобіографічні нотатки укладачів зведення.

⁶ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 1, 2. — М., 1962; Новгородская летопись... Далі вказуються тільки стовпчики або сторінки відповідних видань.

⁷ Див. напр.: Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. — М., 1915. — С. 142-145; Тихомировы Н. Назв. праця. — С. 235-236; Черепнин Л. В. Общественно политические отношения в древней Руси и "Русская Правда" // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 270-272; Лимонюв Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально политической истории. — Л., 1987. — С. 103; Янин В. Л. Новгородские посадники. — М., 1962. — С. 107.

Цей текст дав підстави говорити навіть про "політичні спекуляції" Ростиславичів -- заяву про втрату зору та чудесне прозріння (Янин В. Л. Назв. праця. — С. 107.). Таке трактування мало ймовірно з огляду на те, що про осліплення йдеться також в Іпатіївському, про нього ведеться оповідь і в Лаврентіївському літописах. Скоріше для людини середьовіччя прояв "Божої благодаті" (чудо на Смядині) був одночасно підтвердженням "правди" Ростиславичів і засобом засудження Всеволода. Таку ж політичну спрямованість чуда з в'язнями знаходимо й у "Повіданні про чудеса Бориса та Гліба" (див. Бугославський Сергій. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. — К., 1928. — С. 166-167).

Частково воно викладене в Радзівілівському та Академічному списках, але текст від слова "съ оружиемъ" замінено пізнішою інтерполяцією (див.: Приселков М. Д. История русского летописания. — СПб., 1996. — С. ПО, 265, прим. 57).

"Як відомо, дати в цій частині — Галицьке Волинському літопису — були проставлені заднім числом і лише в одному зі списків. Хронологія в Іпатіївському літопису помилкова, зі зміщенням на кілька років, але в нашому випадку це несуттєво. Тому будемо її дотримуватися.

"Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — К., 1992. — С. 233; Пашут В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 198.

⁸ Пашут В. Т. Назв. праця. — С. 30-35 та ін. М. Ф. Котляр переконливо довів, що Галицько-Волинський літопис є серією повістей, присвячених у частині до 1259 р. Данилові Романовичу (див.: Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. — К., 1993).

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2... — С. 233.

¹⁰ Цей пасаж викликав подив дослідників, адже князю на той час мало б бути близько 10 років.

Як правило, датування в цих зведеннях точно відповідають одне одному або йдуть зі зміщенням на рік (у той чи інший бік), але бувають зміщення й на 2 роки (Юрійів. варіанти Іпатіївського та Лаврентіївського літописів: 1117-1119, 1140-1138, 1162-1164, 1170-1168, 1173-1171, 1182-1184, 1183-1185, 1187-1189, 1192-1194). Скоріше за все, вони пов'язані з певними етапами роботи з цими зведеннями.

¹⁶ Яке з них кладуть в основу історичної реконструкції — залежить від позиції автора.

Так, М. С. Грушевський, відтворюючи історію України Руси, обирає ворожу Андрію Боголюбському Іпатіївську версію (Грушевський М. С. Історія України-Руси.

С. 192), Ю. А. Лімон у праці "Владими́ро-Суздальская Русь" віддає перевагу версії Лаврентіївського літопису (с. 56—58). Нею також, як більш церковною, користується

М. Д. Приселков у своїй праці. "Очерки по церковно политической истории Киевской Руси X—XII ст." •- СПб., 1913. — С. 395— 399). Спробу поєднати обидва записи

як такі, що розірвані в часі, знаходимо у праці Соколова 11л. "Русский архиерей из Византии и право его назначения до XV в." - К., 1913. — С. 103— ПО, 113— 114.

⁷ Див., наприклад, 1128 р. стовп. 290 (Іпатіївський літопис) і стовп. 296 (Лаврентіївський); 1135 р. стовп. 296 (Іпатіївський) і стовп. 303 (Лаврентіївський) та ін.

⁸ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. - С. 69-77, зокр. 75.

⁹ Два єпископи у Володимиро-Суздальській Русі з'явилися лише в 1214 р. До того єпископська кафедра була у Ростові.

¹⁰ Приселков М. Д. Очерки... — С. 397; Соколовиї л. Назв, праця.

С. 105, 108, 134 та ін.

¹¹ У цьому Феодорі вбачають або митрополита Федора, або владу Федорця

(Соколов П. л. Назв, праця. — С. 128; Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X- XIII вв. - С. 198).

¹² Киннам Иоанн. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118—1180). - СПб., 1859. - С. 262. Порівн. з Іпатіївським літописом (стовп. 521).

¹³ Бугословський Сергій. Україно руські пам'ятки... — С. 169.

¹⁴ З Лаврентіївського літопису використовували дату, а не повідомлення в цілому.

Див., напр.: Тихомиров М. И. Крестьянские и городские восстания... С. 134;

Толочко П. П. Київська Русь. К., 1996. — С. 93.

¹⁵ Питання це складне. (Див.: М. Х. Алешковський "Повість временних літ"

та її редакції) // УЇЖ. — 1967. - № — С. 41). І в НІШ, і в Лаврентіївському літопису

виклад загальноруських подій доведено до 1115 р. (у Лаврентіївському літопису після цього

відчувається переяславський акцент, а в НІШ йдуть переважно новгородські записи); є до-

даткові відомості, що стосуються Святополка та його родини.

¹⁶ Див., напр.: Сергеевичев И. Древности русского права. — Т. 2. — Вече

и князь. — СПб., 1908. — С. 7- 8; Грушевський М. С. Історія України-Руси.

Т. 2. — С. 108- 109; Греков Б. Д. Киевская Русь... С. 502; Толочко П. П.

Древняя Русь... - С. 101, 227.

¹⁷ Спеціальний розгляд цієї проблеми див.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси... - С. 37-40.

¹⁸ Див., напр.: Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 96 та ін. Бугословський Сергій. Україно-руські пам'ятки... С. XIII-XIV.

¹⁹ Термін "дружина" вживається для позначення вічників у Лаврентіївському літопису

в 1175-1178 рр.

зо РОЗГЛЯД окремо новгородської та суздальської версій призив до буквального тлумачення

вказаних оціночних моментів. Див., напр.: Янин В. Л. Новгородские посадники...

С. 107- Лімон у Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... С. 103.

²⁰ Іноді можливе типологічне порівняння, але це також досить рідкісні випадки.